

NORDISKA MUSEET

FATABUREN 1987

Den kultiverade naturen

Den kultiverade naturen

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1987

FATABUREN 1987

ISBN 91-7108-279-4

ISSN 0348-971-X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktör Anders Sandström.

Redaktionssekreterare Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om ej annat anges.

Summaries translated into English by Roger Tanner.

Grafisk form Bo Berndal, BIGG.

Omslagsbilden från Skansen foto Arne Biörnstad.

Risbergs Tryckeri AB, Uddevalla 1988.

Den kultiverade naturen

Sune Zachrisson är
Nordiska museets
styresman.

Att kultivera och tukta naturen har människan alltid sysslat med – av nödvändighet. Ordnanandet av växter och bärande träd i för ögat tilltalande former började dock tidigt. Trädgårdsskötsel blev därför snart i vissa avseenden till trädgårdskonst och som sådan betraktar vi den i historisk bemärkelse främst som en del av arkitekturhistorien. Men vi får inte glömma att den från början var nyttoinriktad.

Trädgårdsskötsel bedrevs både på land och i stad i små oansenliga gårdar, omgärdade med starvar och hägn. Våra medeltida landskapslagar inrymmer straffbestämmelser för den som skadar det växande i örtagård och kålgård. Stöld av äpplen, örter, lök, kål, bönor eller ärter var också bötesbelagt. I Kristoffers landslag framträder mot slutet av medeltiden tre olika slag av trädgårdar: fruktträdgårdar, örtagårdar och kålgårdar.

Att klostren hade betydelse för trädgårdsodlandets utveckling brukar ofta framhållas. Berömda var trädgårdarna vid Alvastra, Nydala och Varnhem och kanske framför allt Vadstena. Den sistnämnda uppvisar alltjämt rester-

na av vår enda bevarade klosterträdgård från 1400-talet.

Gustav Vasa omfattade som rikshushållare bland mycket annat trädgårdsskötseln med intresse. Han inkallade 1545 en trädgårdsmästare Hans Friesse som fick anlägga trädgårdar bl.a. vid Stockholms slott, Uppsala, Svartsjö och Gripsholm. Med honom kom den nederländska och tyska trädgårdsformen från början av 1500-talet in i landet.

Erik XIV anställde en fransk trädgårdsmästare, Jean Allard, som bl.a. uppförde ett orangeri i Kungsträdgården 1565. Det uppvärmdes med ett flertal pottugnar för att klara pomeranser, muskatter och andra ömtåliga sydländska växter. Det var det första växthuset som anlades i Skandinavien.

Från Johan III:s tid kan man börja ana inflytandet från den italienska trädgårdskonsten, som sökte samkomponera byggnad och trädgård till en arkitektonisk helhet. Genom att plantera fruktträden i raka rader och köksväxterna i välskötta sängar åstadkom man regelbundenhet och arkitektonisk klarhet. Men trädgårdarna var inte bara avsedda till lust utan

i lika hög grad till nytta för den kungliga taffeln. De omfattade såväl frukt-, köks- som bloms-terträdgårdar.

Av de fyra kungasönerna Vasa var det framför allt Karl som i sitt hertigdöme lade ned energi på att förbättra trädgårdsskötseln. Den förnämsta anläggningen hade han vid Nyköpings slott, men vid alla sina gårdar såg han till att trädgårdar kom till stånd och att det odlades flitigt. Odlingarna vid Gripsholms slott, som redan på faderns tid var betydande, ägnade han stor omsorg. Frön, växter och träd importerades från utlandet eller byttes mellan gårdarna i olika delar av hans hertigdöme. En av de mindre gårdarna – den konfiskerade klosteregendomen Julita i Sörmland – levererade år 1587 enligt hertigdömeträskaper tre tunnor morötter från kryddegården, sexton tunnor kålrötter från kålgården, fjorton tunnor rovor från rovegården och 4,5 lispund humle från humlegården.

Adeln följde självfallet detta intresse för hortikulturen. Per Brahe gav 1581 i sin handledning för ungt adelsfolk – *Oeconomia* – bl.a. anvisningar för hur en ung adelsman borde sköta sina trädgårdar. Särskilt berör han örtagårdens anläggande och skötsel. Han presenterar, enligt en redan då i hushållsböcker gammal tradition, en särskild komihåg-lista till hjälp för arbetet på gården: i mars månad skall örtagård, trädgård och humlegård hägnas, i april skall träden ympas

och om så behövs flyttas, örtesängarna redas så att frösådden kan ske, i maj måste ogräsen sandet börja, i juni (efter järn- nätterna) kan plantor som man dragit upp sättas ut, och i augusti börjar man sylta körsbär och tor- ka plommon. I Grännabygden finns ännu i odling greve Pers bordsäpplen och hans rödpäron. Vid Visingsborg uppges det på hans tid ha funnits minst två tu- sen fruktträd.

Odlatintresset hos adeln i bör- jan på 1600-talet riktade sig mera mot hushållets nytta och artbe- ståndens utökande än mot att med trädgårdarna uppnå arkitek- toniska effekter. Det var ännu långt till barockens anläggningar! Men ju längre tiden led desto mer ökade kravet på regularitet och symmetri, både i planlös- ningarna för byggnader och träd- gårdar. Nyttoaspekten på träd- gårdarna fick alltmer stå tillbaka för den arkitektoniska effekten. Det idag främsta bevarade ex- emplet härpå är Drottningholms barockträdgård.

Trädgårdens tuktade växtlighet och parkens axiala mönster stod under barockens dagar i stark kontrast till den omgivande irre- guljära naturen. Detta kom snart att ändras då den romantiska par- kens ideal nådde hit från Eng- land. Om dess historia berättas på annat ställe i denna årsbok.

Under 1800-talet ökade träd- gårdsintresset särskilt starkt. I olika skrifter spreds kunskap om trädgårdsskötsel och – framför allt – plantering av fruktträd.

Prästerskapet hade sedan länge varit pådrivare, jordbrukare som de var. Som en kuriositet kan nämnas att Johan III i ett brev 1574 råder sin trädgårdsmästare att skaffa träd bl.a. från präster i grannskapet: hos dem växte de i riklig mängd och stod tätt inpå varandra.

Den store naturvetaren Elias Fries' fader var präst i Femsjö i Småland under 1700-talets slut och den som införde odlandet av krusbär och fruktträd i socknen. Elias Fries själv företog 1825 något så ovanligt som en inventering av de växter som allmogen under lång tid odlat i bygden. Det är mycket som förvånar en nutida läsare, bl.a. hur litet grönsaker och frukt som odlades. Lika märkligt är att man sedan generationer nyttjade vitlök och inte gullök. Den röda pionen var älsklingsblomman. Starkt doftande kryddväxter som krasse, körvel, koriander och anis odlades för att bindas till kryddkvastar för festdagar och kyrkbesök.

För trädgårdsintresset hade hushållningssällskapet och Lantbruksakademien (1811) också stor betydelse. Sällskapet började bl.a. anställa länsträdgårdsmästare. Efter förebild från Horticultural Society i London (1805) bildades 1832 i Stockholm Svenska Trädgårdsföreningen. Inom alla samhällsklasser vidgades intresset för botanik och trädgårdsskötsel.

Ännu i början av vårt eget århundrade hade odlandet av nyt-

to- och prydnadsväxter långt ifrån nått sin kulmen. Koloniträdgårdsrörelsen och egnahemsrörelsen förstärkte och drev snarare på utvecklingen kring sekelskiftet. Ute på landsbygden såg man snart nog vid varje herrgård välansade trädgårdar av olika slag till ögats fröjd och hushållets nytta. Under mellankrigstiden ändrade emellertid dessa karaktär — de flesta blev handelsträdgårdar för avsaluproduktion. Så skedde exempelvis vid Nordiska museets Julita i Sörmland. Därmed fick det gamla systemet för nyttoträdgården i herrgårdsmiljö vika för ett effektivare odlande i bänkar, växthus och på öppna jordar.

Nu är nästan allt sådant borta vid slott och herrgårdar. De allt mer ökande driftskostnaderna har gjort att trädgårdar och fruktodlingar lagts igen. Kravet på ekonomiskt effektiv produktion och därmed storskalighet gav dem dödsstöten. Men i samma ögonblick förlorade dessa historiska miljöer ett väsentligt innehåll.

Samma hårda ekonomiska villkor som tvingade ägarna att rationalisera bort trädgårdsanläggningar och reducera parkskötseln till ett minimum, har även karakteriserat kulturminnesvården och dess insatser för att rädda historiska miljöer. I första hand har vårdresurserna ägnats byggnadernas exteriörer och interiörer. Till kulturarvet av växter som gjorde miljön till en helhet räckte inte omsorgerna.

Men den uppkomna situationen kan inte bara ursäktas med att det blivit dyrt att sköta historiska trädgårdar, parker och fruktträdgårdar. Denna del av kulturminnesvården har sanningen att säga inte uppfattats som lika väsentlig. Det har karakteristiskt nog inte heller funnits några botaniker eller naturvetare, bara antikvarier och konsthistoriker inom yrkeskåren. Från det naturhistoriska museets sida har inte varningsrop höjts med tillräcklig styrka – därifrån har man främst värvat om den vilda floran och faunan. De domesticerade växterna – och våra husdjursraser med för den delen – har helt enkelt inte haft några talesmän inom kulturminnesvården.

Men för hundra år sedan var inställningen en annan. Arthur Hazelius formulerade i Nordiska museets verksamhetsberättelse för 1892 ett klart program för hur den botaniska delen av vårt kulturarv skulle ingå i friluftsmuseet: "Planen för en botanisk afdelning på Skansen har alt från början varit den att i öfverensstämmelse med anläggningens hela kynne äfven låta Nordens växter på ett fritt och obundet sätt sluta sig till det öfriga för att fullkomna bilden af de olika landskapens lif och natur. Till följd häraf blef denna afdelning länge nog åsidosatt för det öfriga i väntan på, att Skansen dessförinnan i kulturhistoriskt och zoologiskt hänseende skulle hinna i hufvuddrag gestalta sig. Emellertid anlades 1892 vid den så kallade vaktstugan en

köksträdgård med omkring 50 arter i Sverige odlade matnyttiga växter, och i täpporna vid de olika allmogehusen planterades dess utom prof på de af folket i skilda orter af vårt land af ålder företrädesvis odlade prydnads- och kryddörterna."

Den andre av de två främsta museiskaparna i vårt land, Georg Karlin i Lund, framlade i invigningsskriften 1924 för den nyförvärvade jordbruksfastigheten Östarp ett konsekvent målprogram. Däri intog det levande kulturarvet en jämbördig plats med byggnader och föremål: hela kulturlandskapet skulle skötas på gammalt vis. De skånska lantraserna av husdjur, de ortstypiska växterna och träden tillmättes lika stort värde som gårdens olika byggnader och inventarier.

Vid återuppförandet av Skogaholms herrgård på Skansen för femtiofem år sedan var helhetssynen på miljögestaltningen ännu starkt rådande. Förvisso kan det sägas ha varit nödvändigt då det ju handlade om att återskapa en herrgårdsmiljö, men alltför ofta har vi under senare decennier sett hur intresset främst riktats mot att tidshistoriskt restaurera enbart byggnader och inte hela miljöer. Till Skogaholm fogades sålunda parterrer, trädgårdar och alléer. I köksträdgårdens två kvarter – inramade med fruktträd och bärbuskar – planterade man gamla sorter av äpple och päron som odlats i Mälmarbygden alltsedan 1700-talet.

Det tilltagande igenväxandet

av kulturlandskapet och den våldsamma omstruktureringen av jordbruket sedan 1960-talet har alltmer blivit ett problem även för kulturminnesvården. För ungefär tjugo år sedan påbörjades därför en kontinuerlig markvård av fornlämningar. Det handlade om att överta den årliga vården av miljöer, som tidigare brukats av bönder. Det var ovant för alla inblandade. Snart vidgades emellertid ambitionerna även till miljöer av annat slag, där parker, alléer och "rabatter" utgjorde betydelsefulla element för anläggningens helhetsverkan. Kampen mot naturen för att kultivera den, mot att låta hagar, ängsmarker och parkanläggningar växa igen, har alltså blivit en ny och viktig del av den fysiska kulturvården. Men detta är inte tillräckligt.

Ett annat och mycket allvarligt problem har dessutom trängt sig på. Många växter som är beroende av mänsklig odling hotas nu till sin existens. Det gäller gamla lokalsorter av jordbruks- och trädgårdsväxter liksom äppel- och päronsorter som inte längre är aktuella eller ekonomiskt intressanta för odling. Växtförädlingen har skapat nya och mer rikligt producerande sorter. De gamla kulturväxterna, vars arvs-massa påverkats av långvarigt odlande, är helt beroende av mänsklig hjälp till fortlevnad. De kan annars inte räddas åt framtiden. Det är livsviktigt. Den genetiska variationsrikedomen måste nämligen behållas så bred som möjligt. Man riskerar annars att

genmaterialet för framtida växtförädlings- och utvecklingsarbete minskar. Morgondagens krav kan bli helt annorlunda än dagens.

Men alldeles oavsett dessa vetenskapliga aspekter är det otvivelaktigt så att dessa genom odling frambragta sorter har ett klart kulturhistoriskt värde. Det är i ordets egentliga bemärkelse ett *levande* kulturarv som hotar att dö ut. Ett annat uttryck som ofta används i dessa sammanhang är *utrota*. Man talar om utrotningshotade växter och djur. Men det är på ett mycket mera oreflekterat och oplanerat sätt som de gamla sorterna och därmed den genetiska variationsrikedomen försvinner. Ingen besinnar att dessa "onyttiga" växter är en del av vårt kulturarv lika mycket som de artefakter människan skapat.

När nu den fysiska kulturvården börjar engagera sig i detta räddningsarbete uppstår en samverkan av det ovanligare slaget mellan kulturvård och växtförädling. I flera länder har de kulturhistoriska museerna också börjat att ta sig an denna annorlunda bevarandeuppgift. Även "ädelogräsen", som Sten Selander kallar dem, har blivit bevarandeobjekt för exempelvis västtyska friluftsmuseer som det i Komern utanför Köln. Herbiciderna har varit så effektiva att t.o.m. ogräsen är utrotningshotade — här är ordet verkligen på sin plats. Den svenska hembygdsrörelsen har också tagit sig an detta bevarandeproblem. Man erkän-

ner rent av att man för stugan och lösöret glömt bort "de levande fornminnena" i den yttre miljön.

Hur kulturvård och räddandet av hotade, domesticerade växtsorter kan samverka exemplifieras på ett utmärkt sätt i restaurandet av trädgårdarna på Julita. Efter Nordiska museets mottagande av godset som donation 1944 utarmades växtmiljön mer och mer som på alla andra herrgårdar. Den arbetskrävande park- och trädgårdsskötseln blev så kostsam att den måste inskränkas. Trädgårdsytorna lades igen efter en, växthusen revs då de nått förfallets stadium. I fruktträdgårdarna hade flera träd dött ut, många av de kvarvarande sorterna hade man glömt namnen på.

Efter cirka tjugofem år var det stadium nått då man ställde sig frågan om inte återstoden av fruktträden borde röjas bort och enbart gräsmattor få råda. Men museet ställde sig klokt nog frågan om sällsynta gamla sorter i så fall skulle försvinna. Sakkunskap behövde tillfrågas. När det lyckats att spåra dessa pomologer, visade de sig vara bara en handfull personer i den övre 70-årsåldern – endast fem-sex experter som ännu kunde skilja mellan flera hundra olika äppelsorter. Att museet var ute i sista minuten stod klart i flera avseenden.

En inventering genomfördes av museets tre större fruktträdgårdar, vid Svindersvik, Tyresö och Julita. Flera gamla sorter visade

sig vara sällsynta i odling och värda att bevara. Problemet gällde dock inte bara museets trädgårdar. Det var lika illa ställt över hela landet.

Två år senare startade nordiska ministerrådet en nordisk genbank för jordbruks- och trädgårdsväxter. Nordiska museet kom redan från början att ingå i dess svenska nämnd. Det framgick tydligt att bevarandet av det äldre sortmaterialet inte enbart hade framtida växtförädlings syfte utan att här också rymdes en god portion kulturhistoria.

En särskild arbetsgrupp för inventering av frukt- och bärsortimentet startade med omedelbar verkan. Den första uppgiften blev att ta hand om Nordiska museets initiativ. En inventering av sörmländska äppel- och päronsorter sattes igång 1979. Med hjälp av press och radio uppmanades allmänheten att sända in prov på frukter från gamla träd. Hortonomén Anton Nilsson genomförde expertiseringen och for ut till ägarna och dokumenterade träden. Ymprijs togs av de gamla sorter som bedömdes värda att bevara. I några fall visade det sig vara det sista exemplaret av en fruktsort som man funnit. Oftast kände ägarna inte till namnet.

Inventeringen utökades till att omfatta Närke, sydvästra delen av Västmanland, norra Östergötland och södra Uppland. Ympades på unga grundstammar planterades sorterna 1983 ut i trädgårdarna på Julita, som därmed fick rangen av s.k. klonarkiv för hela

Mälardalens äppel- och päronsor-
ter. De 120 träden på Julita re-
presenterar 45 äppelsorter och
ett tiotal päronsor-ter.

Resultatet av Nordiska gen-
bankens inventerings- och rädd-
ningsaktion ledde sålunda till att
Julitas fruktträdgård kunde re-
staureras. Herrgårdsmiljön har
därmed återfått ett väsentligt in-
slag. På Julita bevaras sorterna
därför att de har skapats i Mälar-
bygderna eller har långvarig
hemortsrätt där. Samtidigt här-
med har Julita blivit en viktig
samarbetspartner för den Nordis-
ka Genbanken när det gäller att
bevara de gamla sorterna. Det
kommande fruktförädlingsarbe-
tet har i genbanken ett arkiv att
utnyttja för framtiden.

Men det finns också – om man
så får kalla det – ett folkligt syf-
te. Genom att ta ympris från trä-
den blir det möjligt att föröka de
olika sorterna. De kan spridas till
plantskolor och villaträdgårdsod-
lare. I hemträdgårdarna passar
de gamla sorterna mycket bra.
De har ofta utomordentliga
smak kvaliteter. Det i allmänna
handeln tillgängliga sortimentet
har däremot blivit utomordentligt
begränsat. En renässans för de
gamla svenska sorterna synes
alltså vara möjlig. Till detta kan
slutligen läggas att träden på Juli-
ta planterats glest så att de kan få
växa sig stora. Därmed kan växt-
sätt och karaktär hos de olika
sorterna framträda tydligare vad
gäller växtsättet än när de hålls i
koncentrerade odlingar. Klonar-
kivet kommer alltså också att

kunna spela en pedagogisk roll,
eftersom ju nya generationer av
pomologer måste läras upp.

Julita blir inom kort också en
fristad för de tjugotal olika hum-
lesorter som ännu finns kvar i
landet. Humleodling har alltse-
dan 1500-talet vid olika tillfällen
påfordrats, ty importkostnaderna
för denna ölkrydda var redan för
Gustav Vasa ett bekymmer.
Humleodling har under lång tid
bedrivits i bygderna och när Juli-
ta tillhörde hertig Karl leverera-
des exempelvis år 1587 ca 40 kg
humle från gården. Konstnären
Wilhelm Wallander målade 1855
den härliga folklivsscenen med
humleskördande allmoge i Öster-
åker, som ligger på andra sidan
sjön Ölaren, mitt emot Julita.
Att den svenska genbanken för
humlesorter därför får en plats i
Julitas trädgårdar är alltså moti-
verat även ur historisk synpunkt.

Ytterligare en genbevarande
uppgift ikläder sig Julita när den
internationellt största samlingen
av rabarber i år planteras här.
Rabarberns historia är intressant
på många sätt. Roten har haft be-
tydelse i medicinska samman-
hang under lång tid. Först när
vanligt folk fick möjlighet att kö-
pa socker började rabarber dock
att odlas i snart sagt alla trädgår-
dar – det skedde först efter mit-
ten på 1800-talet. Den utomor-
dentligt stora variationen av oxal-
syra i de 200 olika bestånden av
rabarber, som Julita skall hysa,
gör att samlingen kan komma att
få stor framtida betydelse.

Genom forskning och förädling

kan man kanske lyckas framställa en rabarber med så litet syra (oxalsyra) att det kan bli en intressant grönsak att odla i stor skala. Den växer nämligen lika snällt på Grönland som i Medelhavsområdet. Genbanken för rabarber blir för Julitas del därutöver ett medel i restaurerandet av köksträdgården. Kryddträdgården utgör redan en etapp i detta arbete.

På den s.k. Julitaåkern – en demonstrationsodling som sedan tio år tillbaka bedrivs i samarbete med lantbruksnämnden i Sörmland – odlas ett fyrtiotal olika jordbruksväxter, både moderna och gamla. Där kan man också beskåda odlingen av virginiatobak, som sker från frön, sparade av en tobaksodlare i Ystadstrak-

ten när svensk tobaksodling 1964 för gott upphörde. Vid Julita slutade man odla tobak 1914. Två tobakslador minner dock ännu om denna tid.

Nordiska museet har alltså på Julita vidgat sin kulturvårdande uppgift till att omfatta de av människan kultiverade växterna. Under arbetets gång har uppgiften att återskapa den växande miljön kring herrgården vuxit och blivit mer seriös än vad som från början varit tänkt. Vårduppgiften har även kommit att omfatta det kulturarv som ligger gömt i genetiska kombinationer hos numera ovanliga växtslag. Rousseaus mångtydiga uppmaning – *il faut cultiver son jardin* – belyses här på ett oväntat sätt.